

әрекетін ұтымды жүргізудің кейбір ерекшеліктеріне қатысты мәселелер қарастырылған.

### Resume

In article the questions of detention tactics of suspected persons of committed crimes, the narcotics connected with illegal circulation are mentioned. Some features allowing most effectively to spend the given investigatory action are shined.

**Әубәкіров Б. А., ҚР ІІМ Б. Бейсенов атындағы Қарағанды заң институтының Криминалистика кафедрасының аға оқытушысы**  
**Есболаев Ғ. М., ҚР ІІМ Б. Бейсенов атындағы Қарағанды заң институтының Криминалистика кафедрасының доценті, заң ғылымдарының кандидаты**

### ТЕРГЕУШІНІҢ ТАНЫМДЫҚ ІСІНДЕГІ ТЕРГЕУ ӘРЕКЕТТЕРІНІҢ КРИМИНАЛИСТИКАЛЫҚ ТҮСІНІГІ

Жалпы құқық қорғау органдарында қызмет ететін лауазымды адамдар қылмыстық істі толық, объективті және жан жақты тергеуге, қылмыстарды ашу мен алдын-алуға бағытталған кешенді іс әрекеттерді жүзеге асырады. Олардың іс-әрекеттерін профессор В. И. Шиканов криминалистикалық іс-әрекеттер деп атап, оны мынандай санаттарға бөлген: 1) тікелей қылмыстарды ашу мен тергеуді жоспарлау мен ұйымдастыруға қатысты; 2) тікелей қылмыстарды ашу мен тергеуде қолданылатын техникалық құралдарға қатысты; 3) тактикалық-криминалистикалық іс-әрекеттер. Соңғысы өзіне тән: а) процессуалдық және ә) процессуалдық емес іс-әрекеттер болып бөлінетіндігін көрсеткен<sup>1</sup>.

Әрине В. И. Шикановтың көзқарасымен келісеміз. Себебі қылмыстық істерді тергеу белгілі бір объекті туралы шынайы мәліметтер алу мақсатында жүргізілетін әр түрлі іс-әрекеттерден тұрады және осындай іс-әрекеттерді орындау үшін тергеуші (анықтаушы) қылмыстық іс жүргізу заң нормаларына сәйкес шешім қабылдайды. Бұл іс-әрекеттер мен шешімдердің өздеріне тән тергеушінің орындауына тиіс міндеттері мен мақсаттары бар. Демек, мұндай іс-әрекеттер мен шешімдер қылмыстық іс жүргізу заңнамасында көзделгендіктен, олардың процессуалдық іс-әрекеттер деп аталуына ешкім дауласпайды деп ойлаймыз.

Тергеушінің процессуалдық іс-әрекеттері, олардың тікелей мақсаттары мен міндеттерінен тәуелсіз, жиынтығында қылмыстық істің толық, жан-жақты және объективті тергелуіне бағытталған. Егер дәл осылай талдайтын болсақ, онда тергеушінің қылмыстық істі тергеу барысындағы барлық процессуалдық іс-әрекеттерін тергеу әрекеттері деп атауға болар еді. Бірақ та кейбір ғылыми еңбектерде, жеке айтқанда М. П. Гутерман процессуалдық іс-әрекеттерінің ішінде тікелей дәлелдемелерді табуға, жинауға, тексеруге, зерттеуге, бағалау мен бекітуге бағытталған іс-әрекеттерді ғана тергеу әрекеттері (жауап алу, тергеулік тексеру, тінту және т. б.) деп санау қажеттілігін көрсеткен<sup>2</sup>.

Осындай көзқарасты ұстанған С. А. Шейфер өзінің ғылыми мақаласында тергеу әрекеттерінің мақсаты не дәлелдемелер жинау, не оларды тексеру (зерттеу) болып табылатындығын көрсеткен<sup>3</sup>.

Сол сияқты автор кейінірек өз көзқарасын тергеу әрекеттері алдын ала тергеу процессінің құрылымды элементі ретінде, өзін қылмыстық іс жүргізу заңымен реттелетін белгілі бір объектілерден дәлелдемелік ақпараттарды тиімді іздеу, қабылдау мен бекітуден тұратын, танымды шаралардың кешенді бейнесі ретінде ұсынады деп нақтылаған<sup>4</sup>.

Мұндай пікірмен болар болмас келісуге болатындығын мәлімдеген Р. С. Белкин тергеу әрекеттерінің мақсаты тек дәлелдемелерді табу мен тексеру (зерттеу) ғана емес, мұнымен қатар тергеу әрекетінің мақсаты ретінде басқа тергеу әрекеттерінің жүргізілуіне қажетті шарттарды қамтамасыздандыру (мысалы, салыстырмалы зерттеулер үшін үлгілер алу немесе сараптамалық зерттеулер үшін құжаттарды алу) болуы мүмкін деп ескерген<sup>5</sup>.

Ю. Н. Белозеров пен В. В. Рябоконт процессуалдық іс-әрекеттердің ішінде алдын ала тергеудің жүргізілу сатысы мен оның аяқталуын реттеуге, қылмыстық іс-жүргізуге қатысушы тұлғалардың құқықтары мен мүдделерін қорғауды қамтамасыз етуге, тергеушімен қабылданған шешімді құжаттауға және т. б. бағытталған (мысалы: жәбірленішіні іс материалдарымен таныстыру; айыпкер ретінде жауапқа тарту; айыптау қорытындысын шығару және т. б.) іс-әрекеттер бар, сондықтан мұндай процессуалдық іс-әрекеттер тергеу әрекеттеріне қарағанда дәлелдеуді қажет етпейді, тек қылмыстық істі тергеуде керекті алғы-шарттарды қамтамасыздандырады деп мәлімдеген<sup>6</sup>.

Г. М. Миньковский тергеу әрекетін тергеушімен (сотпен) тікелей жүзеге асырылатын, қылмыстық іс жүргізу заңнамасымен белгілі бір тәртіп ретінде қарастырылған, дәлелдемелерді жинау мен тексеруге бағытталған, белгілі бір ақпараттарды алу мен тапсыруға бейімделген танымды және айқындаушы іс-шаралардың кешені ретінде түсінеді<sup>7</sup>. А. П. Аленин аталған анықтамны талқылай отырып, оған төмендегідей белгілер енгізген: 1) тергеу әрекеті тергеушімен (сотпен) жүзеге асырылатын танымды және айқындаушы іс-шаралардың кешені; 2) тергеушінің (соттың) іс-әрекеті дәлелдемелерді табуға, жинау мен тексеруге бағытталған; 3) тергеушінің іс-әрекеті қылмыстық іс жүргізу заңымен реттелген тәртіп бойынша жүзеге асырылады; 4) тергеу әрекеттері тек тергеушімен (сотпен) жүргізіледі<sup>8</sup>.

Осылайша ғалымдардың басым көпшілігінің тергеу әрекетіне қатысты түсініктерін бір түйінге келтіретін болсақ, тергеу әрекетінің негізгі белгісі бұл дәлелдемелерді табуға, жинауға, тексеруге және бекітуге бағытталған танымды іс-шаралар болып табылады. Бірақ та біздің түсінігіміз бойынша дәлелдеудің шегі, дәлелдемелер жинау мен тексерудің талаптарымен санасады және санасуы тиіс. Әрбір таным нысаны оларды зерттеудің арнайы ерекше әдістемесін талап етеді.

Бұл жерде әңгіме дәлелдемелерді табу, жинау, тексеру әдіс-тәсілдерін тек тергеу әрекеттерінде ғана қолданылмайтынында жатыр. Дәлелдемелер жинаудың басқа да әдіс-тәсілдері бар: қылмыстық іс қозғауға дейін немесе қозғау сатысындағы тексеруге жататын іс-әрекеттер. (арыздар мен хабарламаларды қабылдау, түсініктемелер алу және т. б.); заңды тұлғалардан (ұйымдар мен кәсіпорындар, т. б.) қылмыстық іске маңызды құжаттар мен заттарды табыс етуді талап ету (мысалы, белгі бір үйдің немесе жылжымалы нысанның кепілді тұру-тұрмағандығы туралы, автокөліктің тіркеуде бар-жоқ-

тығы туралы ақпарат алу мақсатында тиісті мекемеге қатынас хат жолдау). Жоғарыда айтылғандай дәлелдемелер жинау мен тексерудің әдіс-тәсілдері Қазақстан Республикасының ҚІЖК 125-бабында да орын тапқан.

Жалпы дәлелдеу деген сөздің мағынасы белгілі бір нысанның немесе субъектінің мінездемелік сипатын, іс-әрекетін және жағдайы туралы сипаттарын айқындайтын танымдық іс-әрекет.

Таным — белгілі бір құбылыс туралы ақиқатты қабылдау және жаңа білімдерді меңгеру. Тәжірибелік іс-әрекеттердің әрбір қадамы, объективті өмірдің құбылыстары мен оқиғалары туралы білімдерді меңгерумен байланысты. Бұл орайда білім әр-түрлі іс-әрекеттердің құралдарына, мақсаттары мен міндеттеріне қызмет етеді. Дәл осындай қызмет қылмыстық іс-жүргізуде де орын алады. Сондықтан қылмыстық іс жүргізу қызметтеріне танымды элементтер органикалық түрде енген және бұл жерде таным мен дәлелдеу мағыналары сәйкестендірілген<sup>9</sup>.

Ал дәлелдемелерді жинау, зерттеу мен бағалау танымды іс-әрекеттердің элементі болып табылады<sup>10</sup>.

Сондықтан дәлелдеуде пайдаланылатын танымды іс-шаралар тергеу әрекеттерінен басқа процессуалдық іс-әрекеттерде де қолданылады. Бұл ретте белгілі ғалымдар Б. М. Нұрғалиев пен А. В. Фефилатьев тергеу әрекеттерінің белгілері ретінде олардың тактикалық дәлелділігін және тандамалығын орынды атап кеткен. Себебі әрбір тергеу әрекетінің жүргізілу тәртібі тек процессуалдық тұрғыда анықталмайды, сонымен қатар дәлелдемелерді табуға және жинауда қолданылатын тактикалық әдістерін пайдаланудың қатаң тәртібімен ерекшеленеді<sup>11</sup>.

Осыған байланысты ғалымдардың пікірлерін бір жүйеге қоя отырып, өз тарапымыздан толықтырулар енгізіп, біз тергеу әрекетінің төмендегідей құрылымды элементтерін ұсынамыз:

- тергеу әрекеті қылмыстық іс-жүргізу заңнамасында белгіленген процессуалдық іс-әрекет;
- тергеу әрекеті қылмыстық іс бойынша ақиқатты анықтау мақсатында дәлелдемелік ақпараттарды табуға, жинауға, бекітуге және тексеруге бағытталған танымды іс-шаралардың кешені;
- тергеу әрекетінің мақсаты дәлелдемелерді жинау мен тексерумен қатар, басқа тергеу әрекеттерінің жүргізілуіне қажетті шарттарды қамтамасыз ету;
- тергеу әрекеті дәлелдемелерді жинау мен тексеруде қолданылатын криминалистикалық тұрғыда ғылыми дәлелденген және негізделген тактикалық әдіс-тәсілдерді пайдаланудың қатаң тәртібін сақтаумен ерекшеленеді;
- тергеу әрекеті өзіне тән, заңмен белгіленген қатысушы тұлғаларымен ерекшеленеді;
- әрбір тергеу әрекетінің жүргізілуі белгілі бір себептерді қажет етеді (мысалы: тергеу экспериментін жүргізуге қылмыстық іс-әрекеттің орын алған оқиғасының күмәнді болуы себеп болады);
- тергеу әрекетін қылмыстық іс жүргізу заңнамасында көрсетілген құзіретті лауазымды тұлға жүргізеді (тергеуші, анықтаушы, анықтау органдарының қызметкерлері, сот).

Демек, тергеу әрекеті дегеніміз — белгілі бір себептердің негізінде жүргізілетін, өзіне тән қатысушы тұлғаларымен ерекшеленетін, қылмыстық іс бойынша ақиқатты анықтау мақсатында дәлелдемелерді табуға, жинауға, бекітуге және тексеруге бағытталған және басқа тергеу әрекеттерінің жүргізілуіне қажетті шарттарды қамтамасыз

ететін, қылмыстық іс жүргізу заңнамасында процессуалдық іс-әрекет ретінде қарастырылған, криминалистикалық тұрғыда ғылыми дәлелденген және негізделген тактикалық әдіс-тәсілдерді қолданудың тәртібін сақтаумен ерекшеленетін, лауазымды тұлғамен жүргізілетін танымды іс-шаралардың кешені.

- <sup>1</sup> Шиканов В. И. Эксгумация трупа в системе следственных действий. — Иркутск, 1980. — 13 б.
- <sup>2</sup> Гутерман М. П. Следственные действия и некоторые вопросы связанные с их системой // Вопросы борьбы с преступностью. — М., 1985. Вып. 42. — 73 б.
- <sup>3</sup> Шейфер С. А. Познавательные значения следственных действий и их система // Вопросы борьбы с преступностью. — М., 1972. — Вып. 15. — 67 б.
- <sup>4</sup> Шейфер С. А. Следственные действия. Система и процессуальная форма. — М., 1981. — 18 б.
- <sup>5</sup> Белкин Р. С. Курс советской криминалистики, криминалистические средства, приемы и рекомендации. — М., 1979. — Т. 3. — 128 б.
- <sup>6</sup> Белозеров Ю. Н., Рябоконь В. В. Производство следственных действий. — М., 1990. — 4 б.
- <sup>7</sup> Теория доказательств в советском уголовном процессе / Отв. ред. Н. В. Жогин. — М., 1973. — 383 б.
- <sup>8</sup> Аленин А. П. Понятие и сущность следственного действия // Актуальные проблемы криминалистики и судебной экспертизы: Сб. науч. тр. — Караганда, 2002. — 36 б.
- <sup>9</sup> Теория доказательств в советском уголовном процессе / Отв. ред. Н. В. Жогин. — М., 1973. — 287 б.
- <sup>10</sup> Белкин Р. С. Собираение, исследование и оценка доказательств. — М., 1966. — 96 б.
- <sup>11</sup> Криминалистическая тактика. Курс лекций / Под ред. А. П. Лаврова и Б. М. Нурғалиева. — Караганда, 1999. — 9 б.

### Резюме

В данной статье рассмотрены уголовно-процессуальное и криминалистическое понятия следственных действий. Автор раскрыл универсальность тактических приемов в познавательных действиях следователя, которые не относятся к следственным действиям.

### Resume

In this article are considered ugotovno-processual'noe and criminalistics concepts of consequence actions. An author exposed universality of tactical receptions in the cognitive actions of investigator, which do not behave to the consequence actions.